

גמול ונקם

סמוך לחתימת חומש במדבר מופיע דין ערי המקלט: שלוש ערים מעבר לירדן מזרחה, ועוד שלוש שיתווספו בגדתו המערבית לאחר שבני ישראל ישתלטו עליה. מי שהרג נפש יכול לברוח לעיר מקלט ולקבל הגנה עד שמקרהו יידון בבית דין. אם יימצא אשם ברצח, דינו מיתה. אבל אם יימצא שהרג בשוגג – בתאונה, או בהיסח הדעת, בלי זדון ובלי מחשבה תחילה – דינו יהיה להישאר בעיר המקלט "עד מות הפהן הגדל". שם יהיה מוגן מפני נקמתם של גואלי הדם – בדרך כלל קרובים מדרגה ראשונה של ההרוג.

ההלכה רואה בחומרה כל הריגה של נפש. אבל יש הבדל יסודי בין רצח בזדון לבין הריגה בשוגג. להרוג, מתוך כוונת נקם, אדם שלא רצח אלא הרג בשוגג, איננו מעשה של צדק אלא הכפלה של שפיכות הדמים. זה מעשה שיש למנעו. מכאן הצורך במקלט בטוח שיגן על אנשים הנתונים בסיכון.

מניעתה של אלימות בלתי-מוצדקת היא ערך יסוד בתורה. הברית שכרת אלוהים עם נוח ועם האנושות אחרי המבול מגדירה את הרצח כפשע האולטימטיבי: "שפך דם האדם – באדם דמו ישפך. כי בצלם אלהים עשה את האדם" (בראשית ט, ו). הדם השפוך זועק לשמיים וליושב בהם. אלוהים אמר לקין אחרי

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

שרצח את הבל, "קול דמי אחיך צעקים אלי מן האדמה" (בראשית ד, י).

עתה, בשלהי החומש הרביעי, מהדהד שוב הקול ההוא מתחילת החומש הראשון: "ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה, כי הדם הוא יחניף את הארץ, ולא ארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו" (במדבר לה, לג). הפועל חנף אינו מופיע בשום מקום אחר בתורה, והוראתו פה היא לזהם, לטמא, ללכלך, לחלל. עולם שרצח איננו נענה בו בעונש הוא עולם שיש בו דופי מהותי. חיי האדם קדושים. אפילו שפיכות דמים מוצדקת, כגון במלחמה, יוצרת טומאה. כוהן ששפך דמים אינו יכול עוד לברך את העם.¹ ה' אסר על דוד לבנות את המקדש "כי דמים רבים שפכת ארצה לפני" (דברי הימים א' כב, ח). המוות מטמא.

זהו שורשו של רעיון הנקם. ואף כי התורה פוסלת את הנקמה, לכד ממקרים שה' מצווה במפורש לנקום,² שמץ מן הרעיון הזה מבצבץ במושג "גואל הדם". גאולת דם איננה בדיוק נקמת דם. גואל, בכלל, הוא אדם המתקן איזון שהופר בעולם, המציל מישוהו או משהו ומחזירם אל מקומם הצודק. בועז, למשל, גאל נחלה שהשתייכה לנעמי.³ גואל הוא גם מי שמחזיר את החופש לקרוב משפחתו שנאלץ להימכר לעבדות.⁴ ה' גואל את עמו מעבדות במצרים. גואל דם הוא מי שמוודא שרצח לא יישאר בלי עונש.

אלא שכאמור, לא כל הרג הוא רצח. יש הרג בשגגה, והמבצע אותו גולה לעיר מקלט. וברעיון עיר המקלט יש עמימות מסוימת: האם עיר המקלט היא ביסודה אמצעי הגנה על הרוצח בשגגה, או שמא היא צורת ענישה – אמנם לא עונש המוות המושת על רוצח במזיד, אך בכל זאת עונש? בדרך כלל, במקרא,

אלא הגנה. אדם גולה לעיר מקלט כדי להניח לסערת הנפש של גואל הדם לשכוח. הוא נשאר שם עד מות הכוהן הגדול משום שמותו מחולל אווירה ציבורית של אבל, המפוגגת את תאוות הנקם – "כי טבע הוא באדם שכל מי שפגע בו אסון, כאשר פוגע בזולתו אסון דומה או חמור יותר הוא מוצא בזאת נחמה על פגעו. ובין האסונות של מות בני-אדם אין אצלנו חמור יותר ממותו של כהן גדול".⁷

תאוות הנקם היא תופעה בסיסית. היא קיימת בכל חברה. היא גורמת למעגלי דמים – משפחת מונטגיו נגד משפחת קפיולט ב"רומיאו ויוליה", משפחת קורליאונה נגד משפחת טטאליה ב"הסנדרק" – שאין להם סוף טבעי. מלחמות בין שבטים הרסו לעתים חברות שלמות.⁸

התורה, שהבינה כי תאוות הנקם היא מטבע האדם, מביינת אותה באמצעות תרגומה לכרי מהות אחרת לגמרי. היא מכירה בכאבה של משפחת הקורבן, בתחושת האובדן שלה ובחרונה המוסרי. זו משמעות הביטוי גואל הדם: הדמות המייצגת את יצר הנקם. התורה ניתנה לבני אדם, על כל קשת היצרים שלהם; לא למלאכי עליון. היא מעמידה קוד התנהגות ריאליסטי, לא אוטופי. אולם היא תוחבת רכיב חיוני אחד בין ההורג לבין משפחת ההרוג: את עיקרון הצדק. אסור שיהיה מעשה ישיר של נקמה. ההורג חייב להיות מוגן עד שיובא למשפט. אם ימצא אשם, ישלם את המחיר. אם ימצא חף, יזכה למפלט. פעולה זו הופכת את הנקמה לגמול. היא משנה את כל התמונה.

רבים מתקשים להבחין בין גמול לנקמה, אך אלה הם מושגים שונים בתכלית. נקמה היא מערכת יחסים של אני-אתה. אתה הרגת את בן משפחתי, אז אני אהרוג אותך. הנקמה היא

גלות היא צורת ענישה. אדם וחיה גלו מגן עדן אחרי החטא. על קין נגזר, לאחר שהרג את הבל, להיות "נָע וְנָד בְּאֶרֶץ". בתפילה אנו אומרים "ומפני חטאינו גלינו מארצנו".

האמת היא ששני היסודות הללו משמשים יחדיו. מצד אחד התורה אומרת "וְהָצִילֹה הָעֵדָה אֶת הָרֹצֵחַ מִיַּד גֹּאֵל הַדָּם, וְהָשִׁיבֹה אֹתוֹ הָעֵדָה אֶל עִיר מְקַלְטוֹ אֲשֶׁר נָס שָׁמָּה" (במדבר לה, כה). כאן מודגש היסוד ההגנתי, הצלתו של ההורג. אולם מנגד אומרת התורה מיד: "וְאִם יֵצֵא יֵצֵא הָרֹצֵחַ אֶת גְּבוּל עִיר מְקַלְטוֹ אֲשֶׁר יָנוּס שָׁמָּה, וּמָצָא אֹתוֹ גֹּאֵל הַדָּם מִחוּץ לְגְבוּל עִיר מְקַלְטוֹ וְרֹצֵחַ גֹּאֵל הַדָּם אֶת הָרֹצֵחַ – אֵין לוֹ דָּם", (שם כה-כו), כלומר גואל הדם שרצח את הרוצח מחוץ לעיר המקלט לא יימשש ברצח. כאן מוצג יסוד האשמה של הגולה לעיר המקלט; אחרת, מדוע גואל הדם אינו נחשב לרוצח?⁵

הבדלי הדגשים ניכרים בהבדלים שבין ההסבר המופיע בתלמוד לכך שהרוצח בשגגה נשאר בעיר המקלט עד מות הכוהן הגדול, לבין ההסבר שנותן לדין זה הרמב"ם. לפי התלמוד, הכוהנים הגדולים "היה להן לבקש רחמים על דוֹחַן ולא בְּקִשׁוּ".⁶ הכוהן צריך להתפלל שלא תקרינה בימיו תאוות קטלניות. ההנחה היא שאם הכוהן היה מתפלל ביתר כוונה, ה' לא היה מאפשר לְהָרֵג-בשגגה הוזה לקרות. בין אם על ההורג מוטלת אשמה מוסרית ובין אם לא, דבר רע קרה ונדרשת כפרה – והכפרה תושג בחלקה באמצעות עיר המקלט, ובחלקה האחר באמצעות מות הכוהן הגדול. הכוהן הגדול כיפר על העם בכללותו – ועל כן מותו, בהגיע יומו, כיפר על מקרי המוות בשגגה שהיו בימיו.

הרמב"ם, לעומת זאת, נותן בספרו 'מורה נבוכים' הסבר אחר לגמרי. לדעתו, תפקידה המרכזי של עיר המקלט איננו כפרה

הוא תשוקה לשמור אמונים למתים, לכבד את זכרם על ידי המשכת המלחמה שלהם מן הנקודה שהם נאלצו לנטוש אותה. הנקמה היא שמירת אמונים בין דורות; האלימות שהיא יוצרת היא צורה טקסית של חלוקת כבוד למתי הקהילה – ובזאת נעוצה הלגיטימיות שלה. על כן כה קשה ההתפייסות: עליה להתחרות במוסר החלופי רב-העוצמה של האלימות. הטרור הפוליטי עיקש משום שהוא פרקטיקה אתית. הוא פולחן מתים, ביטוי נורא ומוחלט של כבוד.⁹

ההתעלמות מקיומה של תאוות הנקם היא שטות נמהרת. התאוה הזו מקננת באדם, נרצה או לא נרצה. אך כאשר מניחים לתאוה זו למשול בלא מצרים, היא מדרדרת חברות למרחץ דמים שאין לו סוף. החלופה היחידה לכך היא תיעול רגש הנקם בעזרתם של החוק, המשפט ההוגן, ומסקנתם המעשית – הענשה או מלט. כך יכול הגמול לתפוס את מקומה של הנקמה, ומעגלי הצדק – את מקומו של מעגל האימה.

1. תלמוד בבלי, ברכות לב ע"ב; משנה תורה לרמב"ם, הלכות תפילה טו, ג.
2. רק ה', נותן החיים, יכול לצוות עלינו ליטול חיים. ציוויים כאלה מבוססים תדיר על עובדות הידועות לו ולא לנו.
3. ראו רות, פרקים ג-ד.
4. ראו ויקרא כה. הפועל גא"ל מופיע בפרק זה, העוסק בגאולת נחלות, 19 פעמים.
5. ראו אמנון בזק, "ערי מקלט וערי מנוסה", בתוך תורה מעציון, דברים, ירושלים: מגיד, תשע"ב, עמ' 229-236.
6. תלמוד בבלי, מכות יא ע"א.
7. חלק שלישי, פרק מ. המובאה היא מתרגומו של מיכאל שוורץ למורה נבוכים, תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב, תשס"ג, עמ' 577.
8. ראו רנא ז'יראר, האלימות והקדושה, מצרפתית: יותם ראובני, תל אביב: נמרוד, 2009.
9. Michael Ignatieff, *The Warrior's Honor*, New York: Henry Holt, 2000. p. 188.

אישית במהותה. הגמול, לעומת זאת, הוא אימפרסונלי, על-איש. לא מונטגיו נגד קפיולט, אלא שני הצדדים תחת שלטון-החוק הבלתי-משוחר. ההגדרה הטובה ביותר לחברה שהתורה שואפת ליצור היא נומוקרטיה: שלטונם של החוקים, לא של בני-אדם.

הגמול הוא דחייתו העקרונית של הנקם. הוא אומר שאיננו חופשיים ליטול את החוק לדיננו. אל לו לַיִצֵר לכופף את ההליך המשפטי התקין, כי אם כך יעשה נימצא על דרך המלך אל האנרכיה ואל שפיכות הדמים. החטא צריך לבוא על עונשו, אבל רק לאחר שנמצא בהליך הוגן כי הוא אכן חטא, ובתנאי שהדבר נעשה בשמה של החברה כולה ולא בשמו של הקרבן בלבד. עיקרון זה הוא שהדריך את צייד הנאצים שמעון ויזנטל במאמציו להביא את הפושעים הללו למשפט. לביוגרפיה שלו נתן את הכותר "משפט ולא נקם". ערי המקלט היו חלק מההליך שהכפיף את הנקם למשפט והחליף את הנקם בגמול.

אבל אין זו רק היסטוריה עתיקה. כזכור, מיד לאחר נפילת חומת ברלין וקץ המלחמה הקרה ב-1989 התלקחה מלחמה אתנית אכזרית ביוגוסלביה לשעבר, תחילה בבוסניה ואחר כך בקוסובו. כיום משתוללות מלחמות אתניות ועדתיות בעיראק, בסוריה ובארצות נוספות. בספרו "כבודו של הלוחם: המלחמה האתנית והמצפון המודרני" תהה מייקל איגנטייף כיצד הייתה ההידרדרות לתוהו ובוהו באזורים הללו מהירה כל כך. זו הייתה מסקנתו:

המכשול המוסרי העיקרי העומד בדרכה של ההתפייסות הוא תשוקת הנקם. בימינו, תשוקה זו נחשבת בדרך כלל רגש ירוד ובלתי ראוי, ומפני שהיא נחשבת לכזו, משמעותה המוסרית בעיני אלה החווים אותה כמעט שאינה זוכה להבנה. אבל הנקם, מנקודת מבט מוסרית,